Paulina Kisiel, Gabriela Semeniuk, Stanisława Nazaruk[1]
Akademia Bialska im. Jana Pawła II
https://doi.org/10.29316/9788368103137_5

DZIECI W CZASIE WOJNY. DOŚWIADCZENIA POLSKICH NAUCZYCIELI W PRACY Z UCZNIAMI-UCHODŹCAMI Z UKRAINY – IMPLIKACJE DLA PRAKTYKI PEDAGOGICZNEJ

CHILDREN AT WAR. POLISH TEACHER'S EXPERIENCES OF WORKING WITH REFUGEE STUDENTS FROM UKRAINE – IMPLICATIONS FOR PEDAGOGICAL PRACTICE

Streszczenie

Trwająca na terytorium Ukrainy wojna spowodowała ucieczkę z kraju wielu milionów osób, głównie kobiet i dzieci. Polska jako kraj graniczący z Ukrainą przyjęła najwięcej uchodźców. Ukraińskie dzieci w wieku szkolnym podjęły naukę w polskich szkołach. Przygotowanie szkół na przyjęcie tak niewyobrażalnej liczby uczniów z Ukrainy było dużym wyzwaniem. Polscy nauczyciele nie mieli wcześniejszych doświadczeń w pracy z uczniami będącymi uchodźcami. Na podstawie przeglądu aktualnych publikacji naukowych w artykule przedstawiono sytuację dzieci ukraińskich uchodźców w polskim systemie oświaty oraz problemy pedagogiczne polskich nauczycieli w pracy w klasach do których uczęszczają ukraińscy uczniowie. Aktualne dane z badań przeprowadzonych w Polsce pokazały potrzebę przygotowania polskich szkół na zmiany, które zachodzą nie tylko z uwagi na trwającą wojnę na Ukrainie ale i ze względu na nieprzewidywalne sytuacje kryzysowe zachodzące na świecie. Wnioski

Summary

The ongoing war on Ukrainian territory has caused many millions of people, mainly women and children, to flee the country. Poland, as a country bordering Ukraine, has taken in the largest number of refugees. Ukrainian school-age children have started to study in Polish schools. Preparing schools to accommodate such an unimaginable number of Ukrainian pupils was a major challenge. Polish teachers had no previous experience of working with refugee pupils. Based on a review of current research publications, this article presents the situation of Ukrainian refugee children in the Polish educational system and the pedagogical problems Polish teachers faced when working in classes attended by Ukrainian students. Current research data from Poland has shown the need to prepare Polish schools for the changes that are taking place not only because of the ongoing war in Ukraine but also because of the unpredictable crisis situations occurring in the world. Conclusions from

[1] dr, https://orcid.org/0000-0001-5620-3980, s.nazaruk@dyd.akademiabialska.pl

płynące z doświadczeń zdobytych przez polskie szkoły mogą posłużyć systemom edukacyjnym w innych krajach.

Słowa kluczowe: uczeń-uchodźca, nauczyciel, system oświaty, praca pedagogiczna

the experience gained by Polish schools can serve educational systems in other countries.

Keywords: refugee student, teacher, education system, pedagogical work

Wstęp

Ukraina, demokratyczny kraj Europy Wschodniej doświadcza kolejnej wojny z Federacją Rosyjską. Pierwszy atak ze strony Rosji na Ukrainę miał miejsce w 2014 roku i szczególnie dotknął wschodnią część kraju. Drugi atak nastąpił 24 lutego 2022 roku i trwa nadal. Swoim zasięgiem objął przede wszystkim wschodnią, centralną i południową część Ukrainy. Trwająca na terytorium Ukrainy wojna spowodowała niespotykaną na dotychczas skalę ucieczek mieszkańców tego kraju, głównie zaś kobiet i dzieci. Polska jako kraj graniczący z Ukrainą przyjęła największą liczbę uchodźców. Według danych polskiej straży granicznej od początku wojny 24.02.2022 roku do 2 lipca 2023 roku granicę ukraińsko-polską przekroczyło prawie 12,5 miliona obywateli Ukrainy. Szacuje się, że na terenie Polski aktualnie przebywa ponad 1,5 miliona uchodźców z Ukrainy, głównie kobiet i dzieci w wieku szkolnym (UNHCR, 2023). Ponadto 2,5 miliona dzieci zostało wewnętrznie przesiedlonych. W sumie ponad 60% ukraińskich dzieci opuściło swoje domy (UNICEF, 2022a). Dane zebrane przez UNICEF pokazały, jak wiele dzieci przybyłych z Ukrainy, nie zostało objętych edukacją w krajowych systemach szkolnych państw przyjmujących. Szacuje się, że na dzień 31 lipca 2022 roku około 650 tys. ukraińskich dzieci żyjących jako uchodźcy w 12 krajach przyjmujących w dalszym ciągu nie było objętych krajowymi systemami edukacji (UNICEF, 2022c).

Nie wszystkim zagrożonym wojną udało się uciec, część pozostała w miejscach zamieszkania. Dyrektor wykonawcza UNICEF Catherine Russell stwierdziła, że: ,,Wojna spowodowała jedno z najszybszych przesiedleń dzieci na dużą skalę od czasu II wojny światowej. Jest to ponury kamień milowy, który może mieć trwałe konsekwencje dla przyszłych pokoleń. Bezpieczeństwo, dobro i dostęp dzieci do podstawowych usług są zagrożone w wyniku nieustannej przemocy" (UNICEF, 2022b).Ponieważ liczba dzieci uciekających ze swoich domów stale rośnie, należy pamiętać, że każde z nich potrzebuje ochrony, edukacji, bezpieczeństwa i wsparcia (UNICEF, 2022b).

Znaczna część uchodźców wojennych trafiła do Polski bowiem poza wspólną granicą narody Polaków z Ukraińcami łączy bliskość kulturowa i językowa, a obywatele Ukrainy, jeszcze przed wybuchem wojny, licznie przybywali do polskich miast w poszukiwaniu pracy i lepszego życia. Dlatego to

Polska stała się pierwszym, a często już docelowym przystankiem dla uciekających przed wojną Ukraińców. Polski rząd za priorytetowe zadanie wobec przybyłych uchodźców uznał zapewnienie im opieki medycznej, środków do utrzymania oraz dostępu do edukacji. Polska była dotychczas krajem o niewielkiej różnorodności kulturowej, bowiem Polacy stanowili narodowość, która głównie emigrowała do innych krajów (Spigelman, 2013; Janicka, Kaczmarczyk, 2016; Lustański, 2009). Jednak ostatnie lata wiążą się z olbrzymim wzrostem liczby imigrantów w wyniku agresji militarnej Rosji na Ukrainę. Polski system oświaty stanął po raz pierwszy wobec bardzo trudnego wyzwania jakim było zapewnienie odpowiednich warunków do edukacji dzieciom i młodzieży z Ukrainy.

Dzieci ukraińskich uchodźców w polskim systemie oświaty

Zgodnie z obowiązującym w Polsce prawem oświatowym dzieci i młodzież od 7. do 18. roku życia podlegają obowiązkowi szkolnemu i w związku z tym dzieci ukraińskie mają prawo do nauki w polskich szkołach (Dz. U. 1991, nr 95 poz. 425). Dane z polskiego Systemu Informacji Oświatowej (SIO) pokazują ilość uczniów ukraińskich w Polsce na dzień 14 lutego 2023 r., z których wynika, że w polskich szkołach i przedszkolach jest 187,9 tys. dzieci i młodzieży z Ukrainy, którzy przybyli do Polski po agresji rosyjskiej na ich kraj. Pod koniec kwietnia 2023 r. polskie Ministerstwo Edukacji i Nauki podało, że w polskim systemie edukacji było wówczas ponad 193 tys. dzieci i młodzieży z Ukrainy (SIO, 2023).

W Polsce, podobnie jak w wielu krajach Unii Europejskiej, obowiązuje model integracyjny w zakresie polityki emigracyjnej, w związku z tym dzieci cudzoziemskie chodzą do szkoły razem z dziećmi z kraju przyjmującego i do klas przyjmowane są zgodnie ze swoim wiekiem lub uczęszczają do klas niższych. Konieczna pomoc w zakresie nauki nowego języka udzielana jest w ramach dodatkowych zajęć językowych (Bharti, 2022; Januszewska, 2017). Integracja ze środowiskiem społecznym odbywa się poprzez integrację ze środowiskiem szkolnym, czyli priorytetem jest włączanie się uczniów-uchodźców w życie społeczne szkoły, przy jednoczesnym otwarciu się na ich obecność w placówce całej społeczności szkolnej (Baranowska, 2020; Slany, Strzemecka, 2016). Prawidłowo funkcjonujący system edukacji, powinien realizować założenia edukacji międzykulturowej i być podstawą rozwoju jednostki otwartej na odkrywanie i szanowanie wszelkich form różnorodności kulturowej (Portera, 2019). Odpowiedzialność za wdrożenie rozwiązań edukacyjnych i integracyjnych w tym zakresie spoczywa przede wszystkim na nauczycielach.

Problemy w pracy pedagogicznej z uczniami uchodźcami

Według danych dotyczących globalnej demografii tylko w latach 2016-2018 prawie 32 mln dzieci zmuszonych zostało do opuszczenia swoich domów z powodu wojny lub innego rodzaju konfliktu zbrojnego. Te dzieci pochodziły głównie z Syrii, Afganistanu, Sudanu, Somalii i Birmy (Murray, 2019). Od czasu inwazji rosyjskiej również olbrzymia liczba dzieci z Ukrainy została zmuszona do opuszczenia swoich domów. Dzieci te stały się ofiarami wojny, pozbawione zostały szczęśliwego dzieciństwa, beztroskich zabaw z rówieśnikami i rodziną. Szczególnie dla dzieci uchodźców charakterystyczne jest doświadczanie żałoby kulturowej, wywołanej utratą ważnych dla nich osób, czy przedmiotów, co wpływa na ich funkcjonowanie psychofizyczne i ma odzwierciedlenie w pełnieniu roli ucznia. Powszechne są dla nich trudności ze skupieniem uwagi na omawianych treściach i koncentracją, przez co doświadczają niepowodzeń dydaktycznych, niechęci do nauki języka, co zmniejsza szansę na integrację ze społecznością szkolną, bądź wysoka absencja na zajęciach szkolnych (Jakavonyte-Staškuviene, 2023). Znaczącym problemem w pracy pedagogicznej z uczniami odmiennymi kulturowo jest fakt przerwania osobistych biografii dzieci migrantów, nierzadko trauma związana z decyzją o opuszczeniu ojczyzny i szok kulturowy, którego doznają w nowym miejscu pobytu (Chrzanowska, Jachimczak, 2018).

Uczniowie-uchodźcy często ujawniają niską motywację do nauczania, brak zainteresowań, mają problemy komunikacyjne przez emocjonalne przeżycia związane z nostalgią za rodzinnym domem, przyjaciółmi, nauczycielami. Dlatego ważne jest udzielenie im psychologicznego i pedagogicznego wsparcia w związku z przeżytym stresem, depresją, rozpaczą oraz jak najszybsze włączanie ich w życie szkolne, integrowanie z grupą rówieśników i środowiskiem szkolnym, by złagodzić skutki wojny (Laxton i in., 2021; Gaywood i in., 2020). Potrzeby edukacyjne są sprawą drugorzędną, niemniej jednak mają one zasadnicze znaczenie z punktu widzenia dziecka. Warto zwrócić uwagę na fakt, że dla dzieci, które mają za sobą traumatyczne przeżycia, regularne uczęszczanie do szkoły to jedna z najlepszych dróg powrotu do normalności. Nieocenione są przy tym kontakty z rówieśnikami, błyskawiczna nauka języka, kiedy są rzucone na tzw. ,,głęboką wodę", co powoduje, że to właśnie one najszybciej się integrują i stają przewodnikami dla swoich rodziców w nowym kraju. W tym kontekście istotne są badania przeprowadzone przez Anne Wihstutz w niemieckich ośrodkach dla dzieci uchodźców, z których wynika, że dzieciom uchodźców są potrzebne kontakty z innymi dziećmi i inicjowanie zabaw, które będą satysfakcjonowały ich potrzeby społeczne. To ich lekarstwo na przezwyciężenie traumy wojennej (Wihstutz, 2020).

Zasadne są obawy niektórych polskich nauczycieli dotyczące wzrostu zachowań problemowych uczniów-uchodźców wojennych, szczególnie związanych z traumatycznymi przeżyciami towarzyszącymi migracji z Ukrainy do Polski po 24.02.2022 roku. Nierzadko bowiem dzieci przed i w trakcie przemieszczeń odczuły skutki wojny, w tym utratę bliskich. Polska psycholog Aneta Baranowska podkreśla, że duża część z nich w wyniku doświadczonych zdarzeń cierpi na zespół stresu pourazowego (PTSD), cechujący się: odtwarzaniem traumatycznych wydarzeń (np. wojny) na jeden lub więcej sposobów, na przykład poprzez uporczywe wspomnienia, powracające koszmary senne, silne reakcje lękowe na bodźce skojarzone z wydarzeniami, utrzymującym się unikaniem bodźców kojarzących się z traumą, zmniejszeniem ogólnej reaktywności, poczuciem wyobcowania, pesymistyczną oceną przyszłości, utrzymywaniem się zwiększonego pobudzenia w postaci trudności ze snem, wybuchów gniewu, trudności z koncentracją, poczuciem silnego stresu i upośledzeniem różnych obszarów funkcjonowania społecznego (Baranowska, 2020). Niezwykle istotne jest, aby dzieci uchodźców miały możliwość dostępu do edukacji w danym kraju – stanowi ona bowiem metodę na unikanie wykluczenia społecznego i przezwyciężanie traumy wojennej. Na ten fakt zwracali również uwagę w swoich badaniach Ankie Vandekerckhove i Jeroen Aarssen (2020), którzy podkreślili niezbędność włączenia dzieci uchodźców do systemów edukacji w krajach przyjmujących i zapewnienie im pomocy wysoko wykwalifikowanej kadry pedagogicznej, która zna ich specyficzne potrzeby.

W 2022 roku panowało poczucie niepewności, ponieważ uchodźcy z Ukrainy przybyli w trakcie roku szkolnego i nie było wiadomo, jak długo pozostaną w Polsce. Niektórzy nawet tymczasowo wracali na Ukrainę. Polski system oświaty nie miał danych, ilu uczniów ukraińskich rozpocznie rok szkolny jesienią 2022 roku oraz ilu pozostanie w systemie a ilu jeszcze przybędzie w związku z trwająca wojną. Były to czynniki utrudniające planowanie i organizowanie pracy szkół i nauczycieli. Część nauczycieli nie miała wcześniejszych doświadczeń w pracy z uczniami cudzoziemskimi, co wpłynęło na ich trudności w sposobie bezpośredniej pracy z uczniami w klasie (Herbst, Sitek, 2022). Z punktu widzenia polskich nauczycieli największą barierę w edukacji dzieci uchodźców stanowiła nieznajomość przez nich nawet na podstawowym poziomie języka polskiego, co utrudniało komunikację i edukację, szczególnie w zakresie nauczania przedmiotów humanistycznych. Trudność sprawiała im także nauka języków obcych opartych na alfabecie łacińskim. Zaleceniem polskiego rządu było utworzenie klas przygotowawczych, w których uczniowie z Ukrainy uczą się języka polskiego. Jednak nie była to forma obowiązkowa i nie we wszystkich szkołach wprowadzona. Wymienione zalecenia nie są przestrzegane przez wszystkie władze lokalne,

głównie ze względów praktycznych i finansowych. Większość ukraińskich uchodźców uczęszczało i uczęszcza do zwykłych klas szkolnych. Wynik ten stanowi interesujący kontrast z badaniami, które przedstawiają europejskie modele integracji charakteryzujące się polityką odgórną, a nie wynikającym z niej wymuszonym wyborem zależnym od wielkości migracji i ograniczeń organizacyjnych (Tajic, Bunar, 2020; Pagel, Edele, 2022).

Mając na uwadze przedstawione trudności zasadne jest postulowanie wdrożenia do polskiego systemu oświatowego kształcenia migrantów w tzw. klasach przygotowawczych ze względu na potrzebę opanowania przez nich podstaw języka polskiego niezbędnego w komunikacji, nauce i integracji. Ponadto w polskim systemie oświaty powinien funkcjonować asystent kulturowy, który niestety rzadko był zatrudniony w szkole, pomimo tego, że zgodnie z obowiązującymi przepisami prawa od 2009 roku szkoły mogą zatrudniać osoby posługujące się językiem ojczystym ucznia, pełniące funkcję asystenta nauczyciela. To postulat optymalny ale trudny do zrealizowania ze względu na małą liczbę tych specjalistów zatrudnionych w szkołach oraz z uwagi na fakt, że rodzice uczniów z Ukrainy mają prawo wyboru miejsca swojego pobytu a małe środowiska lokalne rzadko dysponują tego typu asystentami (Herbst, Sitek, 2023).

Badania Patrycji Młynek i współpracowników pokazały, że to nauczyciel jest tym, który jako pierwszy styka się z problemami i trudnościami uczniów-uchodźców i ich rodzin. Dlatego, ważny jest stały element ich przygotowania i podnoszenie kwalifikacji do pracy w środowisku zróżnicowanym kulturowo. Czynnikiem, który pomaga uczniom z Ukrainy w integracji są wcześniejsze doświadczenia nauczycieli w pracy z uczniami z innych krajów, pracownicy mówiący po ukraińsku oraz obecność języka ukraińskiego uczniów sprzed 2022 roku (Młynek i in., 2023).

W przeciwieństwie do innych systemów edukacji w Europie, szkoły w Polsce posiadają ograniczone doświadczenie w kształceniu migrantów, w związku z tym wymagane były znaczne innowacje i adaptacje na poziomie lokalnym. Badania dotyczące integracji migrantów w szkołach podkreślają znaczenie krajowych ustaleń instytucjonalnych, dostępu do edukacji, zalet i wad segregacji placówek oraz problemów z wdrażaniem procedur integracyjnych (Erling i in., 2022; Fandrem i in., 2021; Horgan i in., 2022; Pagel, Edele, 2022).

Polskie doświadczenia to szczególny przypadek empiryczny, który pod wieloma względami różni się od przypadków innych krajów (Ociepa-Kicińska, Gorzałczyńska-Koczkodaj, 2022). Koordynacja wielu podmiotów była szczególnie trudna, wymagane były nowe rozwiązania prawne, konieczny nadzór. Masowy napływ migrantów z Ukrainy, gdzie znaczna ich część doświadczyła separacji rodzin, strat, strachu i niepokoju o przyszłość a ich

doświadczenia w zakresie traumy i stresu psychicznego związanego z konfliktem zbrojnym znacznie się różniły przekładał się na problemy behawioralne u dzieci, ich lęki i zaburzenia snu. Różne zgłaszane czynniki stresu obejmowały brak możliwości zaspokojenia podstawowych potrzeb, brak informacji i problemy związane z zakwaterowaniem (Lee i in., 2023).

Oprócz wymienionych problemów psychologicznych, emocjonalnych, komunikacyjnych czy edukacyjnych uczniów ukraińskich w polskich szkołach należy spojrzeć całościowo na znaczenie integracji szkolnej. To jeden z wielu problemów w zarządzaniu całościowym procesem integracji ukraińskich uczniów ze społecznością szkolną (Herbst, Sitek, 2023).

Podsumowanie

Podsumowują należy zauważyć, że nie da się przewidzieć, jak długo potrwa konflikt zbrojny na Ukrainie oraz jaka liczba dzieci uchodźców pozostanie w Polsce. Polski system oświatowy musi zatem uwzględniać konieczność zapewnienia dzieciom ukraińskim powszechnej edukacji. Jest to zadanie, które wymaga wpracowania rekomendacji, które z kolei będą mogły posłużyć w opracowaniu modelu edukacyjnego w pracy z uczniami pochodzenia ukraińskiego. Zasadnicze znaczenie według polskich nauczycieli w odniesieniu do uczniów-uchodźców przyjeżdżających do Polski jest ich kształcenie w klasach/oddziałach przygotowawczych, które pozwolą im przede wszystkim poznać język polski oraz oswoić się z różnicami w systemach edukacyjnych (polskim i ukraińskim). Drugim niewątpliwie istotnym zadaniem szkoły jest rozwijanie, wdrażanie i upowszechnianie programów wsparcia procesu integracji rówieśniczej dzieci i młodzieży mającym na celu pomoc w zrozumieniu zwyczajów i zasad panujących w kulturze cudzoziemskich kolegów i koleżanek z klasy. W działania tego typu powinni być włączani również rodzice dzieci uchodźczych. Obok eliminacji bariery językowej i działań integracyjnych powinny się również znaleźć działania wspierające ze strony specjalistów w zakresie pomocy psychologicznej i pedagogicznej oraz współpraca z poradniami zdrowia psychicznego mającymi doświadczenia w pracy z osobami po przeżytej traumie wojennej. Przypuszczać można, że w ciągu najbliższych lat polskie społeczeństwo będzie znacznie bardziej zróżnicowane pod względem kulturowym. W szkołach będzie uczyło się zdecydowanie więcej dzieci cudzoziemskich. Mogą w tym pomóc nauczyciele, którzy odgrywają kluczową rolę w diagnozowaniu ich potrzeb psychospołecznych i stosowaniu odpowiednich metod pracy. Warto zauważyć, że w nadchodzących latach większość europejskich systemów edukacji będzie nadal uczyć uczniów-uchodźców, ponieważ wielu z tych, którzy już przybyli, prawdopodobnie pozostanie a być może przybędą też nowi uczniowie-uchodźcy. Dlatego ważne jest, aby zadawać pytania i ocenić istniejące

praktyki szkolne, aby umożliwić jak największej liczbie uczniów rozwój ich potencjału, adaptację i uczestnictwo w społeczeństwie.

Literatura

1. Baranowska, A.S. (2020). Bariery integracji uczniów cudzoziemskich ze środowiskiem szkolnym. *Studia Edukacyjne*, 59, 215-236. https://doi.org/10.14746/se.2020.59.14
2. Bharti, S.S. (2022). The re-emergence of the Ukraine crisis and role of the European Union in the de-escalation of conflicts. *European Journal of Transformation Studies, 10*(1), 6-19. https://doi.org/0000-0002-9578-7066.
3. Chrzanowska, I., Jachimczak, B. (2018). Uczeń z doświadczeniem migracji w edukacji. Diagnoza potrzeb i obszary wsparcia w ramach edukacji włączającej – uczeń cudzoziemski. *Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej*, 21, 89-104. https://doi.org/10.14746/ikps.2018.21.05
4. Erling, E., J., Gitschthaler, M., Schwab, S. (2022). Is segregated language support fit for purpose? Insights from German language support classes in Austria. *European Journal of Educational Research*, *11*(1), 573-586. https://doi.org/10.12973/eu-jer.11.1.573
5. Fandrem, H., Jahnsen, H., Nergaard, S.E., Tveitereid, K. (2021). Inclusion of immigrant students in schools: The role of introductory classes and other segregated efforts. *International Journal of Inclusive Education*, 1-16. https://doi.org/10.1080/13603116.2021.1950222
6. Gaywood, D., Bertram, T., Pascal, C. (2020). Involving refugee children in research: Emerging ethical and positioning issues. *European Early Childhood Education Research Journal, 28*(1), 149-162. https://doi.org/10.1080/135029 3X.2020.1707369
7. Herbst, M., Sitek, M. (2023). Education in exile: Ukrainian refugee students in the schooling system in Poland following the Russian-Ukrainian war. *European Journal of Education*, *58*(4), 575-594. https://doi.org/10.1111/ejed.12587
8. Horgan, D., Martin, S., O'Riordan, J., Maier, R. (2022). Supporting languages: The socio-educational integration of migrant and refugee children and young people. *Children & Society*, *36*(3), 369-385. https://doi.org/10.1111/chso.12525
9. Jakavonyte-Staškuviene, D. (2023). Models for Organising the Education of Ukrainian Children Who Have Fled the War in Lithuanian Municipalities: Psychological, Material, and Linguistic Support. *Social Sciences*, *12*, 334. https://doi.org/10.3390/socsci12060334
10. Janicka, A., Kaczmarczyk, P. (2016). Mobilities in the crisis and post-crisis times: migration strategies of Poles on the EU labour market. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, *42*(10), 1693-1710. https://doi.org/10.1080/136918 3X.2016.1162350
11. Januszewska, E. (2017). Uczniowie cudzoziemscy w polskiej szkole – między integracją a marginalizacją. *Studia Edukacyjne*, *43*, 129-152. https://doi.org/10.14746/se.2017.43.8

12. Laxton, D., Cooper, L., Sherstha, P., Junie, S. (2021). Translational research to support early childhood education in crisis settings: A case study of collaborative working with Rohingya refugees in Cox's Bazar. Education 3-13. *International Journal of Primary, Elementary and Early Years Education*, *49*(8), 901-919. https://doi.org/10.1080/03004279.2020.1813186
13. Lee, A.C.K., Khaw, F.M., Lindman, A.E.S., Juszczyk, G. (2023). Ukraine refugee crisis: evolving needs and challenges. *Public Health*, 217, 41-45. https://doi.org/10.1016/j.puhe.2023.01.016
14. Lustański, J. (2009). Polish Canadians and Polish immigrants in Canada: selfidentity and language attitude. *International Journal of the Sociology of Language*, 199, 39-61. https://doi.org/10.1515/IJSL.2009.034
15. Młynek, P., Andruszkiewicz, F., Kulik-Grzybek, D. (2023). Interculturalism in Polish schools according to teachers from borderlands. *Edukacja Międzykulturowa*, *23*(4), 135-146. https://doi.org/10.15804/em.2023.04.09
16. Murray, J.S. (2019). War and conflict: Addressing the psychosocial needs of child refugees. *Journal of Early Childhood Teacher Education*, *40*(1), 3-18, https://doi.org/10.1080/10901027.2019.1569184
17. Ociepa-Kicińska, E., Gorzałczyńska-Koczkodaj, M. (2022). Forms of Aid Provided to Refugees of the 2022 Russia-Ukraine War: The Case of Poland. *Interantional Journal of Environmental Research and Public Health*, *19*(12), 7085. https://doi.org/10.3390/ijerph19127085
18. Pagel, L., Edele, A. (2022). The role of different school organisational models in the psychological adaptation of refugee adolescents. *European Journal of Psychology of Education*, *37*(4), 1069-1092. https://doi.org/10.1007/s10212-021-00582-w
19. Portera, A. (2019). Intercultural competence in education to foster European identity. *Journal of Educational Sciences*, *40*(2), 14-25. https://doi.org/10.35923/JES.2019.2.02
20. SIO. (2023). *W polskich szkołach i przedszkolach uczy się 187,9 tys. dzieci z Ukrainy.* Pobrane z: https://www.prawo.pl/oswiata/ukrainskie-dzieci-w-polskich-szkolach,520015.html (dostęp: 04.04.2024).
21. Slany, K., Strzemecka, S. (2016). Who are we? Cultural valence and children's narratives of national identifications. *European Migration Review*, *5*(1), 13-34. https://doi.org/10.17467/ceemr.2016.03
22. Spigelman, A. (2013). The depiction of Polish migrants in the United Kingdom by the British press after Poland's accession to the European Union. *International Journal of Sociology and Social Policy*, *33*(1–2), 98-113. https://doi.org/10.1108/01443331311295208
23. Tajic, D., Bunar, N. (2020). Do both 'get it right'? Inclusion of newly arrived migrant students in Swedish primary schools. *International Journal of Inclusive Education*, *27*(3), 1-15. https://doi.org/10.1080/13603116.2020.1841838
24. UNHCR. (2023). *Regional Refugee Response Plan for the Ukrainian situation: Poland. Operational Data Portal: Ukraine Refugee Situation*. Pobrane z: https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine (dostęp: 12.04.2024).

25. UNICEF. (2022a). *Już dwa miliony dzieci uciekły z Ukrainy*. Pobrane z: https://unicef.pl/co-robimy/aktualnosci/dla-mediow/juz-dwa-miliony-dzieci-uciekly-z-ukrainy (dostęp: 26.04.2024).
26. UNICEF. (2022b). *More than half of Ukraine's children displaced after one month of war*. Pobrane z: https://www.unicef.org/press-releases/more-half-ukraines-children-displaced-after-one-month-war (dostęp: 25.04.2024).
27. UNICEF. (2022c). *Start of an Uncertain School Year for Four Million Schoolchildren in Ukraine*. Pobrane z: https://www.unicef. org/press-releases/start-uncertain-school-year-four-million-schoolchildren-ukraine (dostęp: 26.04.2024).
28. *Ustawa o systemie oświaty z 7 września 1991 o systemie oświaty. (Dz. U. 1991, nr 95 poz.425*). Pobrane z: https://www.prawo.vulcan.edu.pl/przegdok.asp?qdatprz=akt&qplikid=1 (dostęp: 02.05.2024).
29. Vandekerckhove, A., Aarssen, J. (2020). High time to put the invisible children on the agenda: Supporting refugee families and children through quality ECEC. *European Early Childhood Education Research Journal*, *28*(1), 104-114. https://doi.org/10.1080/1350293X.2020.1707366
30. Wihstutz, A. (2020). I can't sit here and cry with you, I have to play'. Strategies by very young children in refugee collective accommodation. *European Early Childhood Education Research Journal*, *28*(1), 115-128. https://doi.org/10.1080/1350293X.2020.1707367